

رابطه عقل دینی و حیای روان‌شناختی و مقایسه آن در میان طلاب زن و مرد حوزه علمیه قم

* علی اصغر فروتن

** احسان فدایی

*** رحیم میردربیکوندی

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی رابطه عقل دینی و حیای روان‌شناختی و مقایسه آن در میان طلاب زن و مرد حوزه علمیه قم است. بدین منظور ۴۰۰ نفر از طلاب زن و مرد ۱۸ تا ۳۸ سال حوزه علمیه شهر قم، انتخاب شدند. ابزارهای پژوهش شامل مقیاس سنجش عقل و مقیاس سنجش حیا بود. در تجزیه و تحلیل داده‌ها، در بخش توصیفی از شاخص‌های مرکزی، پراکندگی و ضرایب همبستگی و در بخش استنباطی از آزمون t مستقل استفاده شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که بین عقل و حیا در میان طلاب حوزه علمیه قم همبستگی مثبت وجود دارد. همچنین، میانگین نمره عقل زنان و مردان تفاوت معناداری با هم دارد و میانگین نمره عقل مردان بیش از زنان است. یافته‌ها نشان می‌دهد که میانگین نمره حیای مثبت بین زنان و مردان تفاوت معناداری دارد و در مجموع، زنان از حیای مثبت کمتری نسبت به مردان برخوردارند، اما میانگین نمره حیای منفی بین زنان و مردان تفاوت معناداری با هم ندارد.

واژگان کلیدی: عقل دینی، حیای مثبت، حیای منفی

---

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد روانشناسی عمومی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) | foroutanali99@gmail.com

** دانشجوی دکتری قرآن و روان‌شناسی جامعه المصطفی العالمیه

*** استادیار گروه روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۲۰

مقدمه

سازه «عقل» بر اساس آموزه‌های دینی از جمله سازه‌های مهمی است که نیرویی بازدارنده دارد و باعث تنظیم رفتار آدمی می‌شود (پسندیده، ۱۳۸۶، ص ۵۵). با نگاهی گذرا به آیات و روایات می‌توان دریافت که عنوان «عقل» یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین عناوینی است که دین به آن پرداخته است (میردریگوندی، ۱۳۸۸، ص ۸۵). عقل، اصلی‌ترین تکیه‌گاه دین در عقاید، اخلاق و اعمال است (پسندیده، ۱۳۸۶، ص ۵۲). عقل در ادبیات عرب به معنای امساک و نگه‌داشتن، بازداشتن، حبس کردن، بند کردن، بازایستادن و منع چیزی است همانند بستن شتر با عقال و به وسیله‌ای که پای شتر را با آن می‌بندد از آن جهت عقال می‌گویند که شتر را از حرکت باز می‌دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۷۷؛ ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴ ص ۶۹؛ فیومی، ۱۴۱۰، ص ۴۲۲؛ جوهری، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۱۷۶۹؛ جرجانی، ۱۴۱۶، ص ۶۵ و فراهیدی، ۱۴۰۹، ص ۵۶۵).

از سوی دیگر، یکی از مهم‌ترین عوامل تنظیم‌کننده رفتار که دین معرفی می‌کند، «حیا» است. حیا در لغت عبارت است از دگرگونی حال و انکساری که به جهت ترس از آنچه عیب شمرده و نکوهش شده، حاصل می‌شود. به عبارت دیگر، حیا انقباض نفس از زشتی‌ها و ترک آن به همین جهت (زشت بودن) است (طریحی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۴۸۲ و راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۷۰) و در اصطلاح، ملکه‌ای نفسانی است که موجب انقباض نفس از فعل قبیح و انزجار آن از کار خلاف ادب است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱، ص ۳۲۱).

از دیدگاه اسلام، حیا در نظام تربیتی انسان از جایگاه والایی برخوردار است که وجودش مایه زیبایی رفتار و نبودش مایه تباهی است. حیا در بحث انسان‌شناسی و اخلاق در درجه نخست اهمیت قرار دارد که در بردارنده عناصر بسیاری است. در میان این مجموعه عناصر، برخی از عوامل، امتیاز و برتری ویژه‌ای نسبت به دیگر عوامل دارند که اصطلاحاً «مکارم اخلاق» نامیده می‌شوند (محمدی ری شهری، ج ۴، ص ۱۵۲۸ - ۱۵۳۲). در مجموعه مکارم (شایستگی‌ها)، عنصر یا عامل «حیا» در رأس همه قرار دارد. در روایات متعددی آمده است که حیا، همه دین است اگر حیا نباشد، همه چیز جایز می‌شود. امام زین العابدین علیه السلام حیا را مایه بازدارندگی از شهوات دانسته و از خداوند می‌خواهد به او حیا دهد تا او را از شهوات بازدارد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۴، ص ۱۵۶). این موارد و موارد متعدّد دیگری از این دست، نشان‌دهنده جایگاه ممتاز این صفت در ساختار روانی

انسان و نشانگر اهمیت فوق‌العاده آن در موفقیت انسان است. این جایگاه ممتاز، به جهت ماهیت ویژه‌ای است که حیا دارد. «حیا» نیرویی است مهارکننده و نظم‌دهنده که واکنش‌های روانی و فیزیکی انسان را بر اساس «شرع» و «عُرف»، تنظیم می‌کند. برتری این عامل بر سایر عوامل بدین جهت است که حیا، نه مبتنی بر ترس است و نه مبتنی بر طمع، بلکه مبتنی بر احترام به خود یا کرامت انسانی است که بر اساس آن، وقتی فرد خود را در حضور شخصی کریم بیابد، از ارتکاب زشتی‌ها خودداری و رفتار خود را تنظیم می‌کند (پسندیده، ۱۳۸۶، ص ۹).

با نگاهی اجمالی به متون اسلامی که بحث عقل و حیا را مطرح می‌کنند این‌گونه می‌توان استنباط کرد که بین حیا و عقل ملازمت و رابطه وجود دارد. امام علی علیه السلام در این باره می‌فرماید: «خردمندترین مردم، باحیاتی‌ترین آن‌هاست»^۱ (آمدی، ۱۴۱۰، ص ۱۱۷) و در روایت دیگری آن حضرت «عقل را به مثابه درختی می‌داند که میوه آن حیا و سخاوت است»^۲ (همان، ص ۲۵۶). در حقیقت اولین چیزی که خدا خلق کرد، عقل بود (مجلسی، ۱۱۱۰، ج ۱، ص ۹۷). در روایتی از امام علی علیه السلام آمده است: «روزی جبرئیل بر آدم علیه السلام نازل شد و گفت: من مأمور شده‌ام که تو را در انتخاب یکی از سه چیز مخیر سازم پس یکی را برگزین و دوتا را واگذار. آدم علیه السلام گفت: آن سه، چیست؟ جبرئیل پاسخ داد: عقل، حیا و دین. آدم گفت: عقل را برگزیدم. جبرئیل به حیا و دین گفت شما بازگردید و او را واگذارید. ولی آن دو گفتند: ما مأموریم هر جا عقل باشد، با او باشیم. گفت شأن شما همین است و بالا رفت»^۳ (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۱۰). در متون دینی، «حیا»، دیده، میوه و شکوفه عقل محسوب می‌شود (صدوق، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۴۰۴).

با توجه به اهمیت و جایگاه دو سازه «عقل» و «حیا» در متون اسلامی و نقش آن دو در تنظیم رفتار آدمی، یافتن پاسخی مناسب به این سؤال مهم پژوهشی که «عقل چگونه با حیا رابطه دارد؟» موضوعی است که تاکنون در پژوهش‌ها و بررسی‌های علمی مورد توجه قرار نگرفته است؛ بنابراین، در پژوهش حاضر سعی بر آن است تا با اجرای مقیاس‌هایی که برای سنجش عقل و حیا طراحی

۱. أَعْقَلَ النَّاسِ أَحْيَاهُمْ

۲. الْعُقْلُ شَجَرَةٌ ثَمَرُهَا الْحَيَاءُ وَالسَّخَاءُ

۳. هَبَّطَ جِبْرِيْلُ عَلِيَّ أَدَمَ فَقَالَ يَا أَدَمُ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَخْبِرَكَ بَيْنَ ثَلَاثَةٍ فَاخْتَرِ وَاحِدَةً وَدَعِ الْاٰثْنَيْنِ فَقَالَ لَهُ أَدَمُ يَا جِبْرِيْلُ وَمَا الثَّلَاثَةُ فَقَالَ الْعُقْلُ وَالْحَيَاءُ وَالذِّينُ فَقَالَ أَدَمُ فَإِنِّي قَدْ اخْتَرْتُ الْعُقْلَ فَقَالَ جِبْرِيْلُ لِلْحَيَاءِ وَالذِّينِ انصُرِفَا وَدَعَا فَقَالَ يَا جِبْرِيْلُ إِنَّا أُمِرْنَا أَنْ نَكُونَ مَعَ الْعُقْلِ حَيْثُ كَانَ قَالَ فَسَأَلْنَاكُمَا وَعَجَبَ

شده است ابتدا با کَمّی کردن این دو سازه کیفی به اصل ارتباط بین این دو سازه بسیار مهم در حوزه سازه‌های دینی پی برده و سپس به چگونگی رابطه بین عقل و حیا آن هم در دو جنس زن و مرد پرداخته شود.

خوشبختانه، پژوهش‌های متعددی به صورت مستقل درباره حیا و مباحث پیرامون آن صورت گرفته است که می‌توان به پژوهش‌های سیناپور (۱۳۸۱)، حُرزاده (۱۳۸۳) و ضیاءآبادی (۱۳۸۴) اشاره کرد. در سال‌های اخیر نیز پژوهش‌های الهی (۱۳۸۷)، مرادی‌نیا (۱۳۸۷)، بانکی‌پورفرد (۱۳۸۷)، محمدی‌مقدم (۱۳۸۸) و انجوی‌نژاد (۱۳۸۹) بر غنای پژوهش‌های حیا افزوده‌اند. با بررسی اجمالی این پژوهش‌ها، مشخص می‌شود که آن‌ها غالباً با جمع‌آوری احادیث و روایات در باب حیا، به بررسی آثار، پیامدها و برکات آن پرداخته‌اند و بیش از هر چیز به بحث‌های نظری حیا که در روایات معصومین علیهم‌السلام به آن اشاره شده است، توجه کرده‌اند. علاوه بر این، به نقش حیا در خانواده، اجتماع و رسانه‌ها پرداخته و اقسام و مراتب حیا را بیان داشته‌اند. از سوی دیگر، عواملی را که موجب رواج بی‌حیایی در خانواده و جامعه می‌شود را برشمرده‌اند و پیامدهای بی‌حیایی را با توجه روایات معصومین علیهم‌السلام، مورد مطالعه و تحقیق قرار داده‌اند. از جمله پژوهش‌هایی که به صورت جامع و مستقل واژه عقل را هم از نظر منابع اسلامی و هم از لحاظ روان‌شناسی مورد مطالعه، بررسی و تجزیه و تحلیل قرار داده است، پژوهش میردریکوندی (۱۳۸۸) است. در این پژوهش با استفاده از یافته‌های روان‌شناسی و آموزه‌های دینی به تبیین ماهیت هوش، هوش هیجانی و عقل پرداخته شده و تلاش شده است تا با نگرشی نو و رویکردی علمی، نوع رابطه بین آن‌ها را به دست آورده و با جمع‌بندی نظرات و اقوال مختلف درباره ماهیت عقل، تعریف جامعی از عقل ارائه دهد و در نهایت، مقیاس اولیه سنجش عقل را تدوین کرده است. نتایج پژوهش میردریکوندی (۱۳۸۸)، حاکی از آن است که میانگین عقل افراد در بین گروه‌های مختلف سنی تفاوت معناداری ندارد و عقل افراد در گروه‌های سنی مختلف، یکسان است. همچنین نتایج پژوهش بیانگر آن است که میانگین عقل آزمودنی‌ها در بین گروه‌های مختلف تحصیلی حوزوی و دانشگاهی و همچنین بین گروه‌های دارای سوابق علمی مختلف تفاوت معناداری وجود ندارد. البته این به معنای بهره‌وری از عقل نیست بلکه به معنای میزان ثابت توان عقلی است.

با توجه به اهمیت و جایگاه حیا در نظام تربیتی انسان، به نظر می‌رسد که این واژه، آن‌گونه که

شایسته است شناخته نشده و البته در روان‌شناسی از مفاهیمی مانند «خودکنترلی»^۱ و «کم‌رویی»^۲ استفاده شده است ولی این مفاهیم، مترادف با سازه حیا نیستند. کنترل خود، مفهومی بسیار گسترده‌تر از حیاست و کم‌رویی و درواقع، نوعی حیای منفی و منحرف شده است. وقتی حیا از مسیر صحیح خود خارج شود و در موضوعاتی که شایسته شرم نیستند به کار رود، پدیده کم‌رویی شکل می‌گیرد؛ بنابراین، ضروری است که این حوزه مهم و تأثیرگذار، مورد بررسی و تحقیق علمی قرار گیرد و جایگاه خود را بیابد (پسنیدیه، ۱۳۸۶، ص ۹).

از جمله پژوهش‌های جامع در حوزه حیا می‌توان به پژوهش پسنیدیه (۱۳۸۶) اشاره کرد. وی با ملاحظه تمامی متون و مباحث مرتبط با حیا در متون و آموزه‌های دینی، تصویری روشن از واژه حیا ارائه کرده است و ضمن بررسی حیا از منظر لغت‌شناسان، علمای علم اخلاق، آیات و روایات و جمع‌بندی دیدگاه‌ها، ماهیت حیا را به صورت مفصل و دقیق توضیح داده است. در حوزه روان‌شناسی می‌توان به پژوهش رجبی (۱۳۸۳) اشاره کرد که در مطالعات خود به نقش حیا در سلامت روان زنان پرداخته است و با اشاره به آیات و روایات و دیدگاه‌های زیست‌شناسی، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی درباره حیای زن به این نتیجه رسیده است که حیای زن در سلامت روانی تأثیر دارد (رجبی، ۱۳۸۳). همچنین در این زمینه می‌توان به پژوهش گلزاری (۱۳۷۹) اشاره کرد که با تحلیل روان‌شناختی متون دینی، ریزموضوعات حیا مانند حیای منفی کم‌رویی و بی‌جرتی، حیای منفی خودخواهی و تکلف، حیا از خداوند، حیاء کرامت، حیاء از خود (وجدان اخلاق)، حیا از برهنگی و خطاهای جنسی، حیاء از انجام خطا و کار ناشایست (خطاهای غیرجنسی) شناسایی شده و مقیاس آن به روش علمی طراحی شده است.

از آنجاکه در زمینه رابطه بین عقل و حیا، هنوز به صورت مستقل تحقیق و بررسی عمده‌ای صورت نگرفته است، پژوهشگر بر آن شد تا با استفاده از مقیاس‌هایی که برای سنجش عقل و حیا ساخته شده است به تبیین این رابطه بپردازد تا از یک سو ارتباط میان عقل و حیا را تبیین نموده و از سوی دیگر، میزان تفاوت عقل و حیا را در رابطه با زن و مرد مشخص کند. از این رو این پژوهش در پی پاسخ به این سؤال است که چه رابطه‌ای بین عقل دینی و حیای روان‌شناختی وجود دارد و این دو متغیر چگونه در میان طلاب زن و مرد حوزه علمیه مقایسه می‌شوند؟

1. Self-Control

2. Shame

روش تحقیق

روش پژوهش، توصیفی به شیوه همبستگی است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش همبستگی پیرسون و آزمون t ، استفاده شد. جامعه آماری این پژوهش را طلاب مرد و زن سطوح مختلف حوزه علمیه قم در سال تحصیلی ۱۳۹۹ - ۱۳۹۸، تشکیل داد. با مراجعه به جدول کرجسی - مورگان، حجم نمونه برای جامعه مورد اشاره، حدود ۳۸۲ نفر در نظر گرفته می‌شود، اما در این پژوهش برای اطمینان بیشتر، حجم نمونه ۴۰۰ نفر در نظر گرفته شد. روش نمونه‌گیری به شیوه در دسترس بود و پرسشنامه‌ها بین آزمودنی‌ها توزیع گردید. در تمام مراحل اجرای پرسشنامه‌ها، پژوهشگر ناظر بر اجرای پرسشنامه بود و قبل از اجرا، به آزمودنی‌ها پیرامون نحوه تکمیل کردن پرسشنامه‌ها، توضیحاتی ارائه شد. در نهایت، داده‌های خام، به کمک نرم‌افزار SPSS تجزیه و تحلیل شد.

ابزارهای پژوهش

مقیاس سنجش عقل (MWAS): مقیاس سنجش عقل^۱ را میردریکوندی (۱۳۸۸) جهت بررسی خصوصیات و ویژگی‌های عقل و عاقل، بر مبنای منابع اسلامی (آیات و روایات) طراحی کرد. این مقیاس دارای ۱۸۰ جمله کوتاه ۵ گزینه‌ای بر اساس مقیاس لیکرت است. این مقیاس دارای یک نمره کلی و هفت نمره فرعی (هفت زیر مقیاس) است. دامنه تغییرات نمرات در نمره کلی، بین ۱۸۰ تا ۹۰۰ است؛ بنابراین، کسانی که در این آزمون نمره ۹۰۰ را کسب کنند، از عقلی خیلی بالا (خیلی زیاد) و کسانی که نمره ۱۸۰ را کسب کنند، از عقلی خیلی پایین (خیلی کم) برخوردارند. سطح معناداری بر اساس آزمون χ^2 برای بررسی هم‌خوانی بین ۱۶ کارشناس در پاسخ به سؤالات آزمون برابر با ۰/۳۸ است که چون بیشتر از ۰/۰۵ است، بیانگر عدم ارتباط بین دو متغیر (پاسخ‌ها و پاسخ‌گویان) است و معنایش این است که از نگاه داوران، مقیاس از روایی لازم برخوردار است و تمام داوران، مقیاس را یکسان ارزیابی کرده‌اند برای محاسبه اعتبار آزمون، از روش همسانی درونی (آلفا کرونباخ) و روش دونیمه‌سازی (اسپیرمن - براون) استفاده شده است (میردریکوندی، ۱۳۸۸، ص ۲۵۷).

مقیاس سنجش حیا: مقیاس سنجش حیا را گلزاری (۱۳۷۹) جهت بررسی خصوصیات و

1. Wisdom Assessment Scale

ویژگی‌های حیا و افراد باحیا، بر مبنای منابع اسلامی (آیات و روایات) طراحی کرد. این مقیاس دارای ۲۰۰ ماده ۴ گزینه‌ای است و علاوه بر این که خرده مقیاس‌های حیا را می‌سنجد، دارای دو نمره کلی برای حیای منفی و مثبت افراد نیز است. هر خرده مقیاس بر اساس نمره‌ای که آزمودنی در آن کسب می‌کند بعد از تبدیل آن به نمره ۱۰۰، قابل مقایسه با سایر خرده مقیاس‌هاست. در مجموع می‌توان بر اساس این آزمون، میزان حیای منفی و حیای مثبت و نیز میزان حیا افراد را در هر خرده مقیاس به ۵ رتبه خیلی بالا، نسبتاً بالا، متوسط و معمولی، نسبتاً پایین و خیلی پایین تقسیم کرد. برای سنجش روایی پرسشنامه از روش‌های تحلیل روایی محتوا، روایی مبتنی بر ملاک و روایی سازه استفاده شده است. برای محاسبه اعتبار آزمون، از سه روش همسانی درونی (آلفای کرونباخ) و روش دونیمه‌سازی (اسپیرمن - براون) و روش بازآزمایی استفاده شده است (همان، ص ۲۳).

یافته‌های پژوهش

از مجموع ۴۰۰ آزمودنی حاضر در گروه نمونه، تعداد ۸۷ نفر معادل ۲۱/۸ درصد دارای سن کمتر از ۲۰ سال، تعداد ۱۹۹ نفر معادل ۴۹/۹ درصد دارای سن ۲۰ تا ۲۴ سال، تعداد ۳۸ نفر، معادل ۹/۵ درصد دارای سن ۲۵ تا ۲۹ سال، تعداد ۲۷ نفر معادل ۶/۸ درصد دارای سن ۳۰ تا ۳۴ سال و تعداد ۴۹ نفر معادل ۱۲/۳ درصد دارای سن ۳۵ سال و بالاتر بودند. حداقل سن آزمودنی‌ها ۱۸ سال و حداکثر ۳۸ سال بوده است. میانگین سنی آزمودنی‌ها ۲۳/۹ سال، انحراف معیار ۶/۰۳۴ به دست آمده است. همچنین از مجموع ۴۰۰ آزمودنی، ۱۵۸ نفر معادل ۳۹/۵ درصد آزمودنی‌ها در مقطع سطح یک، ۱۶۶ نفر معادل ۴۱/۵ درصد آزمودنی‌ها در مقطع سطح دو، ۵۱ نفر معادل ۱۲/۸ درصد آزمودنی‌ها در مقطع سطح سه و ۲۵ نفر معادل ۶/۳ درصد آزمودنی‌ها در مقطع سطح چهار حوزه علمیه قم، مشغول به تحصیل بودند. همچنین از مجموع ۴۰۰ نفر حاضر در گروه نمونه، تعداد ۲۰۳ نفر معادل ۵۰/۸ درصد آزمودنی‌ها مرد و تعداد ۱۹۷ نفر معادل ۴۹/۳ درصد آزمودنی‌ها زن بودند.

برای پاسخ به پرسش پژوهش، ابتدا لازم است رابطه بین متغیرهای پژوهش مشخص شود و سپس میزان تفاوت زن و مرد بررسی شود. در جدول ۱ ضرایب همبستگی هر یک از متغیرهای پژوهش و ریز مؤلفه‌های عقل و حیا همراه با سطح معناداری آن‌ها ارائه شده است.

جدول ۱: ضرایب همبستگی پیرسون بین متغیرهای پژوهش

متغیرها	حیای منفی کم‌رویی و بی‌جرتی	حیای منفی خودخواهی و تکلف	حیاء از خداوند	حیاء کرامت	حیاء از غلطا و کار ناشایست	حیاء از خود	خطاهای جنسی و از برتری	حیاء با خدا	ارتباط با خود	ارتباط با دیگران	ارتباط با دانش و حکمت	ارتباط با دین و مذهب	ارتباط با حق و باطل	ارتباط با دنیا و آخرت	عقل کل
۱															
۲	۰/۰۴														
۳	۰/۱۳	۰/۱۵**													
۴	۰/۱۸**	۰/۲۴**	۰/۳۵**												
۵	۰/۲۲**	۰/۰۲	۰/۰۰	۰/۳۸**	۱										
۶	۰/۱۱*	۰/۰۶	۰/۲۴**	۰/۴۵**	۰/۳۷**	۱									
۷	۰/۳۵**	۰/۰۳	۰/۱۶**	۰/۲۰**	۰/۵۰**	۰/۳۱**	۱								
۸	۰/۴۷**	۰/۰۲	۰/۳۵**	۰/۳۶**	۰/۱۸**	۰/۲۰**	۰/۱۶**	۱							
۹	۰/۳۵**	۰/۱۵**	۰/۴۷**	۰/۱۹**	۰/۱۵**	۰/۱۹**	۰/۰۴	۰/۶۹**	۱						
۱۰	۰/۳۸**	۰/۰۲	۰/۳۵**	۰/۴۹**	۰/۰۶	۰/۳۰**	۰/۰۷	۰/۶۳**	۰/۶۵**	۱					
۱۱	۰/۵۵**	۰/۱۰	۰/۳۰**	۰/۳۴**	۰/۰۶	۰/۱۸**	۰/۰۶	۰/۶۳**	۰/۶۳**	۰/۶۳**	۱				
۱۲	۰/۲۲**	۰/۱۵**	۰/۴۷**	۰/۴۷**	۰/۰۳	۰/۱۴**	۰/۰۴	۰/۴۲**	۰/۳۴**	۰/۴۴**	۰/۳۵**	۱			
۱۳	۰/۳۵**	۰/۰۸	۰/۴۰**	۰/۳۹**	۰/۰۵	۰/۰۷	۰/۳۲**	۰/۵۱**	۰/۵۵**	۰/۶۶**	۰/۴۹**	۰/۵۵**	۱		
۱۴	۰/۲۵**	۰/۰۲	۰/۵۵**	۰/۴۰**	۰/۱۰	۰/۰۹	۰/۰۵	۰/۶۱**	۰/۷۰**	۰/۶۱**	۰/۵۲**	۰/۶۳**	۰/۶۳**	۱	
۱۵	۰/۴۷**	۰/۰۳	۰/۵۲**	۰/۴۶**	۰/۰۸	۰/۱۸**	۰/۱۶**	۰/۷۸**	۰/۸۳**	۰/۸۴**	۰/۷۶**	۰/۶۳**	۰/۸۰**	۰/۸۵**	۱

بر اساس داده‌های جدول ۱، بین حیای منفی کم‌رویی و بی‌جرتی با حیاء از خداوند و حیاء کرامت رابطه مستقیم و معنی‌دار برقرار است. علاوه بر این، بین حیای منفی کم‌رویی و بی‌جرتی و حیاء از غلطا و کار ناشایست و حیاء از خود، رابطه معکوس و معنی‌دار برقرار است. بین حیای منفی کم‌رویی و بی‌جرتی و حیای منفی خودخواهی و تکلف رابطه معناداری وجود ندارد.

برای مقایسه میانگین دو نمونه آماری، از آزمون t استفاده شد. قبل از آزمون t، آزمون لوین برای بررسی برابری یا نابرابری واریانس‌ها انجام شد. در آزمون لوین اگر سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ باشد بیانگر این است که واریانس دو گروه برابر نیست و در صورتی که سطح معناداری آزمون بزرگ‌تر از ۰/۰۵ باشد به معنی برابر بودن و عدم وجود اختلاف میان واریانس‌های دو گروه است. در آزمون t نیز در صورتی که سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ باشد می‌توان گفت که اختلاف میانگین بین دو گروه با هم تفاوت معناداری دارد و با استفاده از مقدار میانگین‌ها می‌توانیم بگوییم که کدام گروه از تفاوت بیشتر یا کمتری برخوردار است.

جدول ۵: مقایسه میانگین نمرات آزمودنی‌ها بین متغیرهای پژوهش و ریز مؤلفه‌های حیا و عقل در بین زنان و مردان

مؤلفه‌های حیا و عقل	جنسیت	تعداد	میانگین	آزمون لوین برای برابری واریانس‌ها		آزمون t برای برابری میانگین‌ها	
				مقدار F	سطح معناداری	مقدار t	درجه آزادی
حیای منفی کم‌رویی و بی‌جرتی	مرد	۲۰۳	۴۶۳۶/۵۹	۲۵۶/۲۰	۰۰۰/۰	۵/۱۲۶۹	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۹۳۵۱/۵۴			۵/۱۲۵۰	۳۷۲/۸۵۴
حیای منفی خوردخواهی و تکلف	مرد	۲۰۳	۰۲۶۸/۵۳	۴۴۸/۱۲	۰۰۰/۰	۴/۲۰۹	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۴۱۱۷/۵۰			۴/۲۱۸	۳۹۳/۴۳۷
حیاء از خداوند	مرد	۲۰۳	۳۹۶۹/۶۶	۴۰۰/۰	۵۲۸/۰	۳/۹۶۴	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۸۲۶۴/۶۳			۳/۹۵۵	۳۸۵/۵۸۲
حیاء کرامت	مرد	۲۰۳	۶۶۳۴/۶۴	۸/۳۶۷	۰۰۴/۰	۴/۱۵۱	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۷۷۳۳/۶۱			۴/۱۶۰	۳۸۱/۷۸۱
حیاء از خطا و کار ناشایست	مرد	۲۰۳	۲۴۴۳/۵۴	۴/۱۱۹	۰۴۳/۰	۱/۵۴۷-	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۴۳۲۹/۵۵			۱/۵۴۳-	۳۸۴/۷۰۴
حیاء از خود	مرد	۲۰۳	۶۲۹۴/۵۹	۰۲۴/۱۱	۰۰۱/۰	۰/۱۳۹-	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۷۴۱۴/۵۹			۰/۱۳۹-	۳۸۲/۰۴۸
حیاء از برهنگی و خطاهای جنسی	مرد	۲۰۳	۵۷۵۳/۳۴	۱۰۵/۰	۷۴۶/۰	۹/۲۵۹	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۶۳۳۵/۳۷			۹/۲۷۲-	۳۹۶/۱۸۴
حیاء منفی	مرد	۲۰۳	۲۴۵۲/۵۶	۱/۹۳۰	۱۶۷/۰	۷/۰۸۲	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۶۷۳۴/۵۲			۷/۰۶۲	۳۷۹/۹۸۳
حیاء مثبت	مرد	۲۰۳	۹۰۱۸/۵۵	۲۱/۹۰۶	۰۰۰/۰	۴۹۵/۰	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۶۸۱۵/۵۵			۴۹۷/۰	۳۷۶/۵۷۵
ارتباط با خدا	مرد	۲۰۳	۴۳۳۵/۷۹	۰/۹۷۹	۳۲۳/۰	۱/۹۰۹	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۰۴۵۷/۷۸			۱/۹۰۷	۳۹۵/۱۸۳
ارتباط با خود	مرد	۲۰۳	۵۲۸۲/۶۶	۲۲/۱۱۶	۰۰۰/۰	۱/۴۴۳	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۶۹۲۵/۶۵			۱/۴۳۵	۳۴۸/۱۹۱
ارتباط با دیگران	مرد	۲۰۳	۲۵۹۸/۷۶	۴۴/۰۴۵	۰۰۰/۰	۶/۶۴۶	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۹۶۶۸/۷۱			۶/۶۰۳	۳۳۰/۹۹۷
ارتباط با دانش و حکمت	مرد	۲۰۳	۵۵۶۲/۷۶	۳۹/۷۰۳	۰۰۰/۰	۶/۶۵۷	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۲۱۶۰/۷۱			۶/۶۱۸	۳۳۸/۶۵۵
ارتباط با دین و مذهب	مرد	۲۰۳	۳۴۴۸/۷۵	۱۵/۵۴۶	۰۰۰/۰	۴/۹۵۹	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۷۲۸۴/۷۲			۴/۹۴۲	۳۷۳/۹۳۹
ارتباط با حق و باطل	مرد	۲۰۳	۱۱۸۲/۷۲	۴۲/۵۹۱	۰۰۰/۰	۷/۵۳۴	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۵۷۳۶/۶۶			۷/۴۹۴	۳۴۸/۰۱۸
ارتباط با دنیا و آخرت	مرد	۲۰۳	۲۷۶۵/۷۴	۳۹/۶۶۶	۰۰۰/۰	۴/۴۱۷	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۸۴۴۵/۶۹			۴/۳۹۴	۳۴۸/۷۸۳
وضعیت کلی عقل	مرد	۲۰۳	۵۲۰/۵۱۷۲	۳۰/۴۱۱	۰۰۰/۰	۶/۲۴۵	۳۹۸
	زن	۱۹۷	۴۹۶/۰۶۷۵			۶/۲۱۰	۳۴۲/۳۵۷

در جدول فوق ابتدا آزمون لوین انجام شده است و برای هر مؤلفه دو آزمون t وجود دارد که اولی، بر فرض برابری واریانس‌ها و دومی بر فرض نابرابری واریانس‌هاست. لذا اگر سطح معناداری در ستون ششم این جدول بالاتر از $0/05$ باشد t اول در نظر گرفته می‌شود و در صورتی که سطح معناداری در ستون ششم جدول مساوی و کمتر از $0/05$ باشد به t دوم مراجعه می‌شود.

بحث و نتیجه‌گیری

همان‌طور که پیش‌ازاین گفته شد هدف اساسی پژوهش حاضر، بررسی رابطه عقل دینی و حیای روان‌شناختی و مقایسه آن‌ها در بین طلاب زن و مرد حوزه علمیه قم بود. نتایج پژوهش حاضر نشان داد کسانی که در مقیاس سنجش عقل نمره بالایی گرفته‌اند، از حیای مثبت بالاتری برخوردارند و بین عقل و حیا در میان طلاب زن و مرد حوزه علمیه قم تفاوت معناداری وجود دارد.

بر اساس یافته‌های پژوهش، میانگین تنها دو مورد از مؤلفه‌های عقل یعنی مؤلفه ارتباط با خدا و مؤلفه ارتباط با خود بین زنان و مردان اختلاف معناداری ندارد؛ به عبارت دیگر، میزان عقل زنان و مردان در این دو مؤلفه یکسان است. در سایر مؤلفه‌های عقل، میانگین نمره زنان و مردان تفاوت معناداری باهم دارد و در تمامی مؤلفه‌های باقیمانده، میانگین نمره مردان بیش از زنان بوده است. در مجموع می‌توان گفت، میانگین نمره عقل مردان بیش از زنان به دست آمده است. همچنین بر اساس یافته‌های پژوهش، میانگین تنها دو مورد از مؤلفه‌های حیا یعنی حیای از خطا و کار ناشایست و حیای از خود بین زنان و مردان اختلاف معناداری ندارد؛ به عبارت دیگر، میزان حیا زنان و مردان در این دو مؤلفه یکسان است. در سایر مؤلفه‌های حیا، میانگین نمره زنان و مردان تفاوت معناداری باهم دارد و در مؤلفه‌های حیای منفی کم‌رویی و بی‌جرتی، حیای منفی خودخواهی و تکلف، حیا از خداوند و حیا کرامت میانگین نمره مردان بیش از زنان بوده است، اما در مؤلفه حیا از برهنگی و خطاهای جنسی میانگین نمره زنان بیش از مردان به دست آمده است. در مجموع میانگین نمره حیای مثبت بین زنان و مردان تفاوت معناداری دارد و زنان از حیای مثبت کمتری نسبت به مردان برخوردارند، اما میانگین نمره حیای منفی بین زنان و مردان تفاوت معناداری باهم ندارد بنابراین، می‌توان گفت که زنان و مردان از حیای منفی یکسانی برخوردارند.

همچنین یافته‌های پژوهش نشان داد میزان تعقل و خردورزی مردان و زنان طلبه مشغول به تحصیل در حوزه علمیه قم، از مجموع نمرات مقیاس سنجش عقل، متوسط به بالاست و زنان و

مردان در این آزمون نمراتی در حد متوسط، نسبتاً بالا و خیلی بالا را کسب کرده‌اند. البته از آنجاکه طلاب حوزه‌های علمیه، مدام در معرض آموختن تعالیم اسلامی، معیارها و اهداف دین مبین اسلام‌اند به‌طور طبیعی این انتظار وجود دارد که آن‌ها نسبت به دیگران آگاهی بیشتر و روشن‌تری نسبت به تعالیم اسلامی و اهداف آموزه‌های دین داشته و در عمل نیز بیش از دیگران پایبند به انجام دستورات دینی بوده و در نتیجه از عقل دینی بیشتری برخوردار باشند.

بر اساس نتایج این پژوهش، میانگین نمره زنان در مؤلفه حیاء از برهنگی و خطاهای جنسی بیش از مردان است. این یافته با پژوهش گلزاری (۱۳۷۹) و با یافته ویل دورانت^۱ (۱۹۲۵) به نقل از گلزاری، (۱۳۷۹، ص ۱۳۰) و بسیاری از مطالعات و پژوهش‌های دیگر مطابقت دارد. هاید^۲ (۱۹۹۱) به نقل از گلزاری، (۱۳۷۹، ص ۱۳۱) در کتاب «نصف تجربه آدمی» با استناد به پژوهش‌های زیادی بیان می‌کند که زنان نسبت به مردان از نظر جنسی دیرتر تحریک می‌شوند، میزان خودارضایی کمتری دارند و رابطه جنسی پیش از ازدواجشان کمتر است. دو انحراف جنسی «عورت‌نمایی»^۳ و «چشم‌چرانی»^۴ که به موضوع حیا نزدیک است در مردان بیش از زنان گزارش شده است به طوری که این دو را اختلالات جنسی مردانه می‌نامند. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که حیاء از خداوند با حیاء کرامت و حیاء از برهنگی و خطاهای جنسی رابطه مثبت و معناداری دارد و کسانی که حیاء از خداوند بیشتری دارند از حیاء کرامت و حیاء از برهنگی و خطاهای جنسی بیشتری برخوردارند. این یافته ضمن این که با پژوهش گلزاری (۱۳۷۹) هم‌سویی دارد با برخی از روایات اسلامی نیز که بیان می‌دارد: «کسی که دارای کرامت نفس باشد، شهوت‌ها پیش او خوار و کم‌ارزش می‌شود»^۵ (آمدی، ۱۴۱۰، ص ۵۵۵)، مطابقت دارد.

میانگین نمره حیاء منفی بین زنان و مردان تفاوت معناداری باهم ندارد؛ بنابراین، می‌توان گفت که زنان و مردان از حیاء منفی یکسانی برخوردارند. این یافته با پژوهش‌های گلزاری (۱۳۷۹) و چیک^۶ و همکاران (۱۹۹۴) مطابقت ندارد. بررسی‌های انجام‌گرفته این پژوهشگران نشان از این دارد که دختران و زنان بیش از مردان دارای حیاء منفی کم‌رویی و بی‌جرتی هستند. در تبیین این

1. Will Durant

2. Hyde, J. s

3. Exhibitionism

4. Voyeurism

۵. مَنْ كَرُمَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ هَانَتْ عَلَيْهِ [شَهْوَتُهُ] شَهْوَاتُهُ

6. Cheek, J. M

مطلب می‌توان گفت که چون نمونه پژوهش حاضر، زنان تحصیل کرده، متأهل و عمدتاً دارای فرزند بوده‌اند می‌توان این‌گونه برداشت کرد که این‌گونه زنان، اجتماعی‌تر از دختران و زنان مجرد و نیز سایر زنان بوده از این‌رو، آن‌ها حیای منفی کم‌رویی و بی‌جرئی کمتری نسبت به مردان دارند. آنچه به‌عنوان اظهار نظر نهایی می‌توان ابراز داشت اینکه عقل و حیا به‌عنوان دو اصل، در شخصیت سالم نقش دارند و همگامی این دو اصل و همبستگی این دو موجب می‌شود انسان مؤمن در وهله‌های مختلف زندگی تصمیمات صحیح، شایسته و اساسی گرفته و دیگر صفات اخلاقی مرتبط را نیز شکوفا سازد.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهند که میزان تعقل و خردورزی مردان و زنان طلبه که در حوزه علمیه قم مشغول به تحصیل هستند از مجموع نمرات مقیاس سنجش عقل، نمره متوسط به بالاست و زنان و مردان در این آزمون نمراتی در حد متوسط، نسبتاً بالا و خیلی بالا را کسب کرده‌اند. البته از آنجاکه طلاب حوزه‌های علمیه، مدام در معرض آموختن تعالیم اسلامی، معیارها و اهداف دین مبین اسلام می‌باشند؛ به‌طور طبیعی این انتظار وجود دارد که آن‌ها نسبت به دیگران آگاهی بیشتر و روشن‌تری نسبت به تعالیم اسلامی و اهداف آموزه‌های دین داشته و در عمل نیز بیش از دیگران پایبند به انجام دستورات دینی بوده و در نتیجه از عقل دینی بیشتری برخوردار باشند.

محدودیت‌های پژوهش: در این پژوهش از پرسشنامه اولیه عقل استفاده شد و دسترسی به پرسشنامه تحلیل عاملی شده در این موضوع محقق نشد. استفاده از یک ابزار برای سنجش متغیرهای پژوهش که همگی به‌صورت پرسشنامه بوده است، محدودیت دیگر این پژوهش است. علاوه بر این، پژوهش حاضر از نوع همبستگی و پس‌رویدادی است، به همین خاطر امکان کنترل متغیرها برای محقق فراهم نبوده است.

پیشنهادهای پژوهش: به‌منظور تبیین دقیق‌تر این پژوهش، پیشنهاد می‌شود نمونه‌گیری در سطحی وسیع‌تر صورت گرفته و در سایر جوامع آماری با لحاظ سن، جنسیت و وضعیت تأهل به اجرا درآید. به‌منظور جلوگیری از کاهش اعتبار نتایج پژوهشی، پیشنهاد می‌شود مقیاس سنجش عقل و مقیاس سنجش حیا با شکل کوتاه‌تر و تعداد سؤالات کمتر ساخته شود تا اشکالات طولانی و زیاد بودن سؤالات، نارسا بودن برخی گویه‌ها و مواردی از این قبیل برطرف شود.

فهرست منابع

قرآن کریم

- ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- انجوی نژاد، سیدمحمد (۱۳۸۹). شرم و حیا. تهران: مشکوه قلم.
- آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۲). تهیه و ساخت آزمون جهت گیری مذهبی با تکیه بر اسلام. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۱۴۱۰). غررالحکم و درر الکلم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- بانکی پورفرد، امیرحسین (۱۳۸۷). حیا. قم: حدیث راه عشق.
- بیانی، احمد (۱۳۷۸). روش های تحقیق و سنجش در علوم تربیتی و روان شناسی. تهران: رهیافت.
- پسندیده، عباس (۱۳۸۶). پژوهشی در فرهنگ حیا. قم: دار الحدیث.
- پسندیده، عباس (۱۳۸۸). اخلاق پژوهی حدیثی. تهران: سمت.
- جرجانی، علی بن محمد (۱۴۱۶). التعریفات. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۵). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه. بیروت: دارالعلم.
- حُرزاده، محمد مهدی (۱۳۸۳). حیا زیبایی بی پایان. قم: شفق.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). مفردات الفاظ القرآن الکریم. بیروت: دارالقلم.
- ربر، آرتور اس (۱۳۶۸). فرهنگ روان شناسی. تهران: رشد.
- سیناپور، رویا (۱۳۸۱). چشم های بی حیا. تهران: سمن.
- صدوق، محمد بن علی ابن بابویه (۱۴۱۴). من لا یحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ضیاءآبادی، سیدمحمد (۱۳۸۴). صفیر هدایت: سرمایه مؤمنین، عقل و حیا و دین. تهران: بنیاد خیریه الزهراء.
- طریحی، فخرالدین (۱۳۷۸). مجمع البحرین. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- فتحی آشتیانی، علی (۱۳۸۸). آزمون های روان شناختی. تهران: بعثت.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹). العین. قم: دارالهجرة.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹). الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- گلزاری، محمود (۱۳۷۹). تهیه ابزارهایی جهت سنجش عمل به باورهای دینی و انواع حیا و بررسی رابطه دین داری و حیا با ویژگی های شخصیت و سلامت روانی. رساله دکتری، دانشگاه علامه طباطبائی علیه السلام.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحارالانوار. بیروت: موسسه الوفاء.
محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۸). خردگرایی در قرآن و حدیث. ترجمه مهدی مهریزی، قم:
دارالحدیث.

مرادی نیا، محمدجواد (۱۳۸۷). حیا. تهران: زیبا.
میردریگوندی، رحیم (۱۳۸۸). مقایسه هوش، هوش هیجانی و عقل از دیدگاه روان‌شناسی و منابع اسلامی و
ساخت مقیاس سنجش عقل. رساله دکتری، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
میردریگوندی، رحیم (۱۳۸۸). مقیاس مقدماتی سنجش عقل. روان‌شناسی و دین، ۵، ۱۲۳ - ۱۴۴.
میردریگوندی، رحیم (۱۳۸۹). عقل دینی و هوش روان‌شناختی. قم: موسسه آموزشی پژوهشی
امام خمینی علیه السلام.

Barnett, R., & Maxwell, N. (Eds.). (2013). *Wisdom in the university*. Routledge.

Cheek, J. M., Tropp, L. R., Chen, L. C., & Underwood, M. K. (1994). Identity orientations:
Personal, social, and collective aspects of identity. In 102nd Annual Convention of the
American Psychological Association, Los Angeles.

Clements, E. Ronald (1992), *Wisdom in Theology*, Michigan: The Paternoster Press.

Vaughan, D. J., & Vaughan, D. (2005). *The beauty of modesty: Cultivating virtue in the face
of a vulgar culture*. Cumberland House Publishing.

Gresh, D. (2005), *The Delicate Power of Modesty*, New York: Guilford Press.

Hornby, A. S., & Cowie, A. P. (2005). *Oxford advanced learner's dictionary of current
English*, Oxford University press, 7th edition, Landon.

Vaillant, G. (1993). *The Wisdom of the Ego*. Cambridge, MA (Harvard University Press)
1993.

